

Daniel Dobiáš: Posuny ve vyjadřování kategorie určenosti v současné spisovné a nespisovné češtině

Oponentský posudek diplomové práce

Otázka, zda se v češtině vyvíjí člen, se v bohemistice čas od času vynořuje a bez řešení a podrobnějšího průzkumu se nechává zase zapadnout. Kol. Dobiáš si zvolil jako téma své práce tuto problematiku, který již dlouho potřebuje zpracovat, téma skutečně nosné, což je velkým pozitivem jeho výzkumu. Jde zároveň o jev poměrně složitý, u něhož důsledné komplexní zpracování nemůže být cílem diplomové práce; je zřejmé, že DP v tomto případě může být pouze jakousi průpravou na další průzkum.

Téma práce bylo omezeno na užívání lexémů *ten*, *nějaký* a *jeden*. Toto omezení je pochopitelné z praktických důvodů, mohlo však být lépe podpořeno argumenty. Diplomant tvrdí příliš jednoznačně, že pro vyjádření ne/určitosti se ustalují právě tyto prostředky, zatímco ostatní mizí (s. 21), přičemž opomíjí další zájmené výrazy, kterých se užívá ve srovnatelných kontextech (*tenhle*, *takový* – srov. *Pod tím krytem je taková hadice...*)

Jazykový materiál byl čerpán z korpusu SYN2000 a PMK, obsahuje celkově 2000 dokladů, což je dostatečný rozsah. Anglické doklady pocházejí z korpusu Collins Wordbanks Online a brněnského paralelního korpusu Kačenka (o problematičnosti užití paralelního korpusu pro takovouto práci viz níže).

Jako **teoretické východisko** zvolil kol. Dobiáš soudobou teorii gramatikalizace a dále práce zabývající se kategorií určenosti. Vychází zejména z nejnovější literatury zahraniční, ale je obeznámen i s klasickými díly oboru (Humboldt) a s bohemistickými pracemi, které se vztahují k tématu. Je třeba zvláště ocenit, že diplomant pracoval také s nejnovějšími díly zahraničních bohemistů (Trovesi, 2004; Perissutti, 2003); pozoruhodný je také rozsah cizích jazyků, v nichž je schopen číst odbornou literaturu. V daném seznamu literatury by mělo být zařazeno také dílo Běličové – Uhlířové (1996) a další práce L. Uhlířové, které se tématu určenosti v češtině věnovaly poměrně podrobně, stejně jako P. Adamec.

Terminologický aparát práce je rozsáhlý a komplikovaný, místy nejasný. Některé termíny jsou charakterizovány v úvodní části práce, avšak porozumění je ztíženo tím, že se pro tyto termíny užívají také synonyma (determinace / kategorie determinace / určenost / kategorie určenosti – je determinace kategorií, i když není obligatorní, srov. s. 15? Tj. nejde o kategorii gramatickou, ale významovou? To je u práce zabývající se gramatikalizací dost podstatné; demonstrativní / ukazovací funkce zájmeně *ten* – s. 38; autonomie znaku / variabilita znaku – s. 19). Bylo by také vhodné výrazněji, explicitněji odlišit textovou kohezi (s. 35) od paradigmatické a syntagmatické koheze na s. 19–20. Dále: co je na „paradigmatické váze“ paradigmatického, proč se tak nazývá? (s. 19). Jak se projevuje tato paradigmatická u slov *ten* a *jeden*? V čem ustupuje? Dva termíny nejsou definovány vůbec, jeden podstatný – intersubjektifikace, druhý méně – kvotativum (oba s. 50).

Jistá nedotaženost se projevuje v termínech, které stojí mimo gramatiku: psaný a mluvený není totéž co spisovný a nespisovný, nelze je zaměňovat (s. 10 a porůznu dále), je třeba je vymezit nebo si vybrat a používat je jednoznačně. Nevyjasněný postoj ke spisovnosti má důsledky pro vlastní výzkum: v paradigmatech zkoumaných lexémů se rozlišují spisovné a nespisovné formy, přičemž společné tvary jsou považovány pouze za spisovné, jak vyplývá z příloh (*ten*, *toho*, *tomu...*). Výpočty frekvencí spisovných a nespisovných tvarů mají proto malou vypovídací hodnotu. Co je to pražská čeština (s. 16)? Mluva rodilých Pražáků vybraných podle zásad dialektologického výzkumu? Mluva těch, kdo užívají otevřeně samohlásky, tj. mluvčích ze středních a zejména severních Čech? Mluva kohokoli, kdo se náhodou v době výzkumu vyskytl v Praze, včetně přistěhovaných Moravanů? – pražská čeština bez důkladného vymezení nepatří do odborné práce.

Po metodologické stránce dopustil kol. Dobiáš v práci dvě podstatná nedopatření:

1. Jestliže chceme zjišťovat míru gramatikalizace, musíme posuzovat doklady (a jejich počty), v nichž bylo užito daného prvku, s doklady, kde ho užito nebylo. To by vyžadovalo další excerpci, hůře vyhledatelnou v korpusu. Případně by bylo třeba hledat, u které ze zkoumaných funkcí je užití daných výrazů obligatorní (např. ve srovnání s jazykovým povědomím autora) a kde nikoli – srov. např. obligatorní užití ten ve větě *Kde jsou s tím pivem? Toho slona jsem nikdy neviděl*.

2. Nelze mluvit o vzrůstu užívání, tendenci apod., pokud se k tématu nepřistupuje diachronně. Kol. Dobiáš argumentuje tím, že psaný jazyk je konzervativnější než mluvený, přesto je velmi pochybné, zda můžeme dnešní psaný jazyk přijmout jako reprezentanta staršího mluveného jazyka. Na rozdíly mezi oběma má vliv řada jiných podstatných faktorů: míra připravenosti, tlak času (slova *ten, jeden a nějaký* mohou být ve vysokém procentu slovy výplňkovými), stylistické zvyklosti. Je možné, že vyšší užívání sledovaných slov v mluvené češtině na rozdíl od psané existuje už pět set let, přesto se ještě negramatikalizovalo. Odkud víme, že v mluveném jazyce užívání uvedených výrazů během vývoje češtiny vzrostlo? Co když je celou dobu běžné v tomto rozsahu? Co když naopak za posledních sto kleslo, protože pominul bezprostřední vliv němčiny? Není tu spíš snaha při popisu češtiny přistoupit k materiálu tak, aby dobře zapadl do nějaké hypotézy? V tomto směru jsou oba korpusy dokladů nesrovnatelné. Byly by srovnatelné, kdyby z práce byly vyvozovány skromnější závěry, kdyby práce v názvu neměla slovo „posuny“, nýbrž „rozdíly“. Takto vyslovuje – příliš směle – závěry o vývoji, přičemž ale vývoj nesledovala.

K metodologickému postupu se vztahují ještě některé další připomínky. Lze ze zvýšené frekvence vysuzovat rovnou závěr o gramatikalizaci (s. 24 a 25)? V mluveném jazyce se nápadně často objevují také výplňková slova jako „víš co“, ale neznamená to, že se gramatikalizují. Nepodpírá zvýšená frekvence spíš hypotézu o bezradnosti mluvčího, o získávání času? Pokud jde o srovnání s angličtinou, byla by především u posuzování gramatikalizace vhodná opatrnost při užívání paralelních korpusů, protože alespoň jeden soubor dokladů v nich je překladový a může být ovlivněn jazykem originálu (tj. v češtině zde může být vyšší frekvence sledovaných slov) – je důležité, ze kterého jazyka se překládá do kterého. Dále: nemá příliš smysl porovnávat výskyty výrazů *ten* a *the* (s. 26; tab. 2, s. 24; stejně tak u dalších), protože, jak autor sám předtím říká, užití členu v kontextu je různé, tj. porovnávají se nesouměřitelné údaje. K tab. 3, porovnávající užití výrazů *nějaký, jeden* a *a(n)*, by bylo vhodné připojit poznámku, že se v angličtině v plurálu neurčitý člen neuzívá, proto je také méně procentuálně zastoupen než *the* v předchozí tabulce (jinak je daný údaj překvapivý). Tato tabulka je pochybná také proto, že v češtině, jak sám autor uvádí, se také většinou neuzívá *jeden* v plurálu: mnohem informativnější by bylo porovnat užití daných výrazů ve srovnatelných podmínkách, tj. v singuláru.

Obecně by bylo třeba tabulky více komentovat a interpretovat, upozorňovat na omezení, vysvětlovat rozdíly atd., zkrátka **vysvětlovat zjištění plynoucí z analýzy dokladů** (Srov. např. tab. 7 – za první tab. nepotvrzuje, že se rozsah funkcí u slova *nějaký* rozšiřuje, viz výše, za druhé je tu patrná bezradnost, jak naložit s nižším procentuálním zastoupením výrazu *nějaký* v mluvené češtině, toto zjištění by nemělo být smeteno ze stolu úkrokem z procent k počtu výskytů.) Tyto údaje jsou zajímavé, ale je ponecháno na čtenáři, ať si s nimi naloží, jak umí. Také skutečný závěr práce je příliš stručný, vlastně opakuje výchozí hypotézu, neshrnuje vlastní pozorování, která jsou nová a ne ve všech ohledech této hypotéze odpovídají.

V závěru či v analytické části práce by bylo třeba také **zhodnotit vhodnost zvolené teorie**, jak se ukáže při rozboru materiálu. Jisté pochybnosti jsou tu na místě a zasloužily by komentář. K fonologické redukci, jak kol. Dobiáš uvádí, dochází u slova „nějaký“ – stahuje se na „ňáký“. Je třeba ale podotknout, že tato změna nepoukazuje na gramatikalizaci, protože se

objevuje i v užití slova „ňáký“ v jiných, lexikalizovaných významech, např. s větým přízvukem ve větě „Postavit dům, to je ňáká práce!“. Redukce tu odpovídá běžnému stahování v mluvené češtině, jako v příkladech ud'áli sme; a von pá, že; čoeče; té divný. Jak se ukazuje dále, parametry gramatikalizace u výrazů *ten*, *jeden*, *nějaký* jsou poměrně sporné (ztráta paradigmatické váhy, ztráta paradigmatické variability, princip paradigmatické koheze), ani u jednoho ze zkoumaných výrazů se neuplatňují všechny tři. Na tuto skutečnost kol. Dobiáš neupozorňuje. Teorií, která byla v práci zmíněna, ale nebyla prakticky uplatněna, je teorie aktuálního členění – zajímavé a jistě přínosné by bylo sledovat souhru výpovědní dynamičnosti a vyjadřování ne/určenosti pomocí sledovaných výrazů (v některých případech může být jejich užití obligatorní, jindy nikoli).

O **klasifikaci dokladů** autor uvádí, že konkrétní význam zkoumaných výrazů je občas neidentifikovatelný (i když procento neidentifikovaných případů podle tabulek je překvapivě nízké), přesto naprostou většinu dokladů identifikuje podrobně. Některé doklady neobsahují dostatečný kontext, funkce sledovaného výrazu se kvůli tomu jeví jako víceznačná (příklad 21, 22, 24, 28). Jako sporný se mi jevil výklad v následujících příkladech: 44, 45 – užití slova *nějaký* v metatextové funkci (44 – jakýchkoli, 45 – kvantifikace); 65, 66 – *jeden* spíše znamená společný; 35 – *nějaký* má širší význam (jeden z...); 17 – sporné, zda vyjadřuje odstup, spíše se o panu Baštovi už mluvilo; 18 – nevyjadřuje odstup, nýbrž odkazuje ke známosti celé situace (*těch* – jak jsme byli u Šternů). Význam výrazů *ten* a *nějaký* je někdy velmi blízký, stálo by za to na to upozornit (příklady 32–34).

Kol. Dobiáš zaznamenal některé **možnosti spojování zkoumaných výrazů s dalšími** do vyšších významových jednotek, např. takový *ten* (s. 42). V jednom případě se mi toto tvrzení jeví jako sporné. Spojení *každý ňáký* (s. 49) neoznačuje podle mě jedinečnost v celku, tato slova tvoří vyšší jednotku – *ňáký* vyjadřuje spíše nejistotu mluvčího při volbě slova zábava.

Důležitou funkcí zkoumaných slov, která nebyla zaznamenána, je fakt, že vyjadřují pád, číslo a rod, a tím mohou usnadnit interpretaci celého výrazu, např. pomocí naznačení pádu ukazují na zapojení celého výrazu do věty (obligatorní je ve větách stejného typu jako v příkladu 46).

Pokud jde o **stavbu a rozsah práce**, má poměrně malý rozsah vlastní český text (55 stran) a vzhledem k tomu je překvapivě rozsáhlé anglické shrnutí (18 stran). Je však třeba ocenit, že práce obsahuje cizojazyčné shrnutí. Poněkud nevyvážená je kapitola 6 (Kontrastivní pohled na kategorii určenosti v angličtině a češtině), neboť se v ní objevují podstatné postřehy o češtině, které by se spíše hodily do předchozích kapitol (významový rozdíl mezi slovy *jeden* a *nějaký*). K práci jsou připojeny informativní přílohy o zjištěních z korpusů (na s. 95 zůstala nedopočítána frekvence slova *jeden*).

Po obsahové stránce došlo na dvou místech k **přehmatům, které nesouvisí přímo s tématem**, ale snižují kvalitu práce: s. 27 - chybný výklad vzniku tvaru *kdybyste* (*byste* je pův. aorist, také –ž může být sporné, zda se spíše nepřidalo ke slovu *kdy* později); s. 12 – „fráze Homérův epos odkazuje narozdíl od spojení Jiráskův román k jedinečné entitě“ – o který jedinečný epos jde, *Íliadu*, nebo *Odyseu*?

Po **stránce formální** je práce vypracována pečlivě, došlo jen k několika přehlédnutím: stránkování v obsahu neodpovídá stránkování ve vlastním textu; do klíčových slov by bylo vhodné zařadit výrazy *ten*, *nějaký*, *jeden*; není uvedeno, odkud pocházejí příklady na s. 20.

V **bibliografickém seznamu a v citacích** by bylo vhodné sjednotit psaní křestních jmen (buď zkráceně, nebo celá). Do seznamu materiálu na konci práce nebyly zařazeny korpusy, z nichž jsou čerpány anglické příklady (Kačenka, Collins). V textu jsou zmíněna díla Franze Boppa a Friedricha Schlegela, ale v seznamu literatury nejsou. V textu kolísají přechýlené a nepřechýlené podoby cizích jmen (Hasan – Hasanová, s. 35).

Jazyk práce je místy náročný, mohl by být jasnější (srov. už výše u termínů), brát větší ohled na čtenáře. Srov. s. 50: „Metatextová funkce tohoto prostředku by měla být chápána jako výsledek intersubjektifikace původní determinativní funkce tohoto výrazu: mluvčí váže svou pozornost na adresáta...“; Nejasný je název kap. 4 – faktory čeho?; s. 26: „Vyšší frekvence zájmena ten v mluvené češtině... může být vysvětlena tím, že rozsah jeho funkcí je širší (...) a ve svých nově se ustanovujících funkcích dochází někdy k nepřiměřeným generalizacím.“ – vzhledem k čemu jsou nepřiměřené? Jaké generalizace?

Místy se projevuje, že alespoň část práce byla přeložena z angličtiny: „Toto by ve svém důsledku mělo poskytnout zpětnou vazbu k našemu porozumění gramatikalizace a procesů dekategoriace v současné češtině.“ – užití toto, porozumění čeho (s. 10); neobratný překlad „... jsou tak jednotky reanalyzovány jakžto mající syntaktické a morfologické funkce a poté, co jsou gramatikalizovány, si dále vyvíjejí nové gramatické funkce“ (s. 17); termíny inventované mluvčím (s. 50)

Z **grafického hlediska** by mohla být práce přehlednější. Kol. Dobiáš neužívá např. mezinadpisů, zvýraznění definovaných pojmů, podrobnějšího členění textu. Vzhledem k jazykové, formulační náročnosti textu by bylo vhodné čtenáři usnadnit čtení alespoň tímto způsobem.

Celkově se kol. Dobiáš zabývá ve své práci nosným tématem, vyhledal si pro svou práci vhodnou zahraniční i domácí literaturu, pokusil se na český materiál aplikovat dosud neznámou teorii, klasifikoval rozsáhlý český materiál (na základě převzaté klasifikace), jehož sběr nebyl komplikovaný, a provedl základní vyčíslení jednotlivých typů dokladů. Navíc se pokusil o srovnání situace v češtině a angličtině a došel v této práci k některým závěrům, které – podle mého vědomí – doposud nebyly vyřčeny. S přihlédnutím k tomu, jak je dané téma komplikované a jak dlouho člověk obvykle připravuje diplomovou práci, lze přes všechny výše uvedené výhrady tuto práci považovat za solidní ucelený předběžný průzkum užití daných tří výrazů v současné mluvené a psané češtině. Doporučuji ji k obhajobě.

Navrhované hodnocení: podle průběhu obhajoby výborně – velmi dobře

V Praze dne 10.5.2006

Šárka Zikánová
Mgr. Šárka Zikánová